

О. Л. Олійник (Запоріжжя)

Про локалізацію запорозьких зимівників

500 років тому на запорозьких землях виникло козацтво, яке відіграло величезну роль в історії народів Східної Європи. На жаль, це цікаве явище вивчалось переважно як сила мілітарна, деструктивна, руйнівна. Тому й не дивно, що економічне життя запорожців досі майже не досліджене. Проте саме в українських степах зародилася така найпрогресивніша на той час форма господарювання, як хутір-зимівник, в якому, по суті, діяли капіталістичні відносини.

Час виникнення зимівників невідомий, але гадаємо, що їх створювали вже перші козаки, які йшли в степ на промисли — полювати, рибалити і змушені були лишатися там на зимівлю разом з кінями і здобиччю, яку на місці зберігали, обробляли, а також готували реманент. Зокрема, в щоденнику Е. Лассоти (Лясоти) названо 12 вбитих татарами хуторян і наводиться текст листа запорожців до Рудольфа II, в якому йдеться про можливість «...виставити 6 тисяч відбірних козаків, не рахуючи хуторян, які живуть на кордонах»¹.

Однак на справжні ферми зимівники перетворилися лише в період існування останньої січі (1734—1775 рр.), особливо коли її отаманом став П. І. Калниш, який на власному прикладі пропагував землеробство серед запорожців. У січовому архіві зберігся ордер, надісланий з Коша в Протовчанську, Орільську і Самарську паланки, в якому, зокрема, зазначалося: «По причине весны уже приближается время, [когда] к паханью хлеба надлежит всякому человеку приступить, призвавши бога в помощь, со всяким старательством и попечением безленностно. Того ради... по получении сего ордера всем обывателям, поженившимся козакам и холостым объявить, чтобы они... оного (хліба.— О. О.) насевали, чтоб не только самим достаточно было, но еще, чтоб могли в продажу завести довольное число... и тем всем корысть будет...»².

З широким впровадженням землеробства кількість зимівників швидко зростала. В 1766 р., за підрахунками старшини В. Чернявського, на землях Війська Запорізького їх було 4 тис.³, хоча, на думку В. О. Голобуцького, в даному разі враховано лише великі зразкові ферми⁴.

Отже, поки що дослідники мають далеко не повні відомості про кількість цих господарств, їх устрій, розміри урожаїв, які одержували їх власники, тощо. Уточнити ці та деякі інші дані допоможуть археологічні дослідження зимівників. Уже перші розкопки показали, що береги степових річок з численними балками багаті на такі пам'ятки. В зв'язку з цим викликає подив, що досі на облік не взято жодної подібної пам'ятки, а в «Республіканській книзі обліку пам'яток» така їх категорія навіть не передбачена.

Наприклад, на правому березі прикордонної річки Конки зимівники були розташовані досить щільно — на відстані 6—8 км один від одного. Так само розташовувалися козацькі хутори на південному кордоні Правобережжя, про що свідчили картографічні матеріали. Зокрема, на карті, датованій

1740 р., на землях Інгульської паланки, де в Дніпро впадає р. Кам'янка, а Інгул і Інгулець перетинають кордон, на площі 300 кв. км позначено 9 зимівників на відстані 2—5 верст один від одного⁵.

Згідно з «Картою Земель или Вольностей Войска Запорожского Низового в 1770-х годах», складеною топографом 2 класу Карасьовим, яку опублікував А. Скальковський, загальна площа Інгульської паланки дорівнювала 9781 кв. км, тобто 1 зимівник припадав в середньому на 33,3 кв. км. А за даними більш пізнього документа — «Межа учиненная в Херсонской провинции Ингульского уезда отмежеванной дачи надворного советника Лариона Алексеева» (1777 р.), в якому на площі 10260 десятин позначено 6 зимівників, один зимівник припадає вже на 18,7 кв. км⁶.

На карті р. Московки, де в 1770 р. спорудили Олександрівський ретраншемент, на площі 11 кв. км позначено 10 зимівників⁷. На кожен з них припадало 110 га землі, а площа садиб становила від 1000 до 1300 кв. м з трьома-чотирма будівлями в залежності від кількості їх мешканців і розміру господарства. На плані о. Хортиця (вміщеному в атласі віце-адмірала Пушина від 1786 р.), площа якого тоді становила 3012 га, позначено 8 зимівників з вказівкою прізвищ їх власників⁸. Звичайно, на ній вказано лише ті зимівники, які залишилися після ліквідації січі. Насправді ж їх було набагато більше хоча б тому, що на карті вони розташовані тільки на одному березі острова, а нам відомо, що їх сліди виявлені й в інших місцях. Незважаючи на розмивання берегів і руйнування цих пам'яток, наукові співробітники Хортицького музею дослідили зимівник запорожця Шевця і зимівник у балці Молодняга. На жаль, зібраний ними цікавий матеріал ще остаточно не оброблений. А згідно з даними вищезгаданої карти на один зимівник припадало 3,7 кв. км або 376 га.

На карті, складеній у 40—70-х роках XVIII ст., на правому березі Дніпра, на землях Кодацької паланки, недалеко від Хортиці, на площі 100 кв. км позначено 5 зимівників з прізвищами їх власників⁹. Археологічні дослідження дали змогу локалізувати зимівники козаків Строкатого і Гужменка. На карті також вказана кількість будівель в одній садибі: переважно їх 2—3. Загальна площа Кодацької паланки становила 12092 кв. км. За нашими підрахунками, в ній було 605 зимівників. Правильність цих підрахунків підтверджують дані, наведені А. Скальковським, який налічував тут «673 семейства посполитых козаков»¹⁰.

Документи з архіву останнього Коша дещо доповнюють загальну картину, хоча цілісною її вважати не можна. У рапорті полковника Протовчанської паланки Павла Кирилова, надісланому кошовому Данилу Лантуху (Стефанову) 28 березня 1757 р., читаємо: «Предложено дабы я ведомость своей перевозной паланки сидящих зимовниками и бывших на рыбных добычах козаков, хто в них служители, как прозываются и каких они куреней...»¹¹. Підрахунки по курінях дали такий результат — 218 зимівників. Подібний реєстр було складено 15 квітня того ж року й бугогардівським полковником («...велено ведомства нашего живущих зимовниками и на добычах козаков и их служителей при которых сколько имеетя, которых куреней переписать и прислать в Кош ведомость...»¹². Згідно з даними останньої їх тут було 373 «с товариством». Обидва полковники наказ виконали неповністю, бо вказали лише кількість власників по курінях, не наводячи ні їх прізвищ, ні прізвищ і кількості «служителей», обмежившись загальними підрахунками «с товариством», тобто найманцями, кількість яких, напевно, була непостійною. Судячи з карти Карасьова, площа Протовчанської паланки дорівнювала приблизно 3734 кв. км і на ній у 1757 р. розмішувалися

218 зимівників (на один зимівник припадало 17,2 кв. км). Площа Бугогардівської паланки становила 20984 кв. км і тут тоді було 373 зимівники (на один зимівник припадало 56,2 кв. км).

Але є відомості, що зимівники були розташовані навіть за межами південних кордонів. Так, у листі до кошового отамана від 3 жовтня 1754 р. гетьман К. Розумовський писав: «Присланные от хана комиссары предлагали и требовали, чтобы имеющиеся в их границах по Конским водам и по Бугу запорожских козаков зимовники и шалаши разорить, что учинить от российской стороны обещано» і далі вимагав наказати запорожцям «...о сведении с турецких граници запорожских зимовников и проведении людей в российские граници...»¹³.

Майже через 10 років гетьман знову повернувся до цього питання і вимагав від кошового «верных сведений... с какого времени и каким именно народом заселяются слободы за рекою Бугом». У лютому 1764 р. кошовий відповів, що поселено у цих слободах і містечках понад тисячу чоловік, причому більшість з них запорожці¹⁴. Щоправда, йдеться тут не про хутори, а про слободи й містечка, розташовані далеко від кордону, які, очевидно, виникли на базі окремих зимівників, як це було і на територіях Війська Запорозького.

Що ж змушувало запорожців селитись «на земле Турецкой или на границах в те времена, когда всякое водворение надобно было заводить и удерживать с оружием в руках?»¹⁵. На жаль, Скальковський не дав на це запитання відповіді. На нашу думку, це відбувалося внаслідок браку зручних місцевостей і, можливо, прагнення позбутися будь-якої залежності.

Як бачимо, колонізація впевнено просувалася на південні землі, хоча стосунки з південним сусідом були досить складними. Поступово запорожці стали більше уваги приділяти власним господарствам і дехто з них намагався уникнути військової служби. Тому 9 лютого 1759 р. з Коша надійшов «...сидящим в речке Ингульце и Ингуле зимовникам запорожским козакам крепкий приказ: за прибытием к вам есаула Андрея Порохни имеете от каждого зимовника самим хозяевам доброхотно, куда он, господин есаул, повелит ничем не отговариваясь следовать. Ежели же вы сей наш приказ пренебрежете, то имеете быть казными непременно»¹⁶. Не важко зрозуміти природне прагнення запорожців оберігати власне майно, яке в будь-який момент могли розграбувати татари. А оберігати було що, як свідчила претензія отамана Криловського куріня Івана Білого, в якого у травні 1771 р. татари «при зимовнике его в речки Ингула выбрали з земли с ям: пашни разного рода четвертей 50 в 200 руб., муки — пудов 30 в 60 руб., хату сожгли в 30 руб., 2 будки и 2 загородки в 40 рублей. Итого — 360 руб.»¹⁷.

Таким чином, на території Війська Запорозького, що становила 80555 кв. км, не враховуючи земель, відведених для Ново-Сербії і Слов'яно-Сербії, за даними В. Чернявського, на кожні 20 кв. км припадав у середньому 1 зимівник. В окремих паланках, зокрема Інгульській і Самарській, швидко збільшувалася їх кількість, а щільність порівняно з центральною Кодацькою паланкою була досить високою. На жаль, ми не маємо даних про число зимівників в Орільській паланці і даних за 70-ті роки по Протовчанській і Бугогардівській паланках, але й наведені відомості за 50-ті роки свідчили про високу щільність розташування зимівників навіть у прикордонній Бугогардівській паланці, не кажучи вже про найбільш освоєну Протовчанську. Землеробство успішно розвивалося і на прикордонні, а якщо бракувало зручних і незайнятих місць, запорожці засновували хутори за межами власної території.

Вивчення інших карт, які зберігаються в різних архівах країни, і їх співставлення з архівними матеріалами, краєзнавчою літературою і археологічними даними дадуть змогу точніше підрахувати кількість зимівників на території Війська Запорозького, детальніше з'ясувати ступінь залюдненості запорозьких степів, рівень їх освоєння по паланках.

- ¹ Лассота Эрих. Путевые записки.— Одесса, 1873.— С. 28, 49.
- ² ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 240, арк. 4.
- ³ Мышецкий С. История о козаках запорожских.— Одесса, 1852.— С. 81.
- ⁴ Голубуцкий В. А. Запорожское казачество.— К., 1957.— С. 347.
- ⁵ ЦДВІА, ф. 416, № 241.
- ⁶ Ястребов В. В запорожском захолюстье// Киевская старина.— Т. XIII.— С. 725.
- ⁷ ЦДВІА, ф. 349, оп. 12, спр. 5032.
- ⁸ Там же, ф. ВУА, № 24089.
- ⁹ Там же, № 24067.
- ¹⁰ Скальковский А. История Новой Сечи.— Одесса, 1847.— С. 36.
- ¹¹ ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 28, арк. 196.
- ¹² Там же, арк. 183.
- ¹³ Там же, спр. 41, арк. 46.
- ¹⁴ Скальковский А. Указ. соч.— С. 37.
- ¹⁵ Там же.— С. 38.
- ¹⁶ ЦДІА України, ф. 229, оп. 1, спр. 74, арк. 22—23.
- ¹⁷ Там же, спр. 267, арк. 47.